

ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNDE YETERLİK FİİLLERİNİN FONETİK DURUMU

Osman YILDIZ*

ÖZET

Eski Türkçede *u-*, ünlüler ile yapılan zarf-fiillerden sonra hem olumlu hem de olumsuz yeterlik fiilini müştereken karşılayan yardımcı fiildir. Eski Anadolu Türkçesinde *bil-* olumlu ifadelerin tek ve kesin 'iktidar' ve 'imkân' fiili hâlinedir. Olumsuz ifadeler için bu sahada birden çok yeterlik şekilleri kullanılsa da hâkim şekil kendisinden önceki ünlü zarf-fiil ekiyle kaynaşmış olan eski *u-ma-*'tır. Geçişme hadisesi sonucu *-(y)A/U/I u-ma- > -(y)UmA-* şeklini alan olumsuz yeterlik fiilinde dudak uyumunun gelişmesine paralel olarak önce yuvarlak ünlü düzleşmiş daha sonra da bu ünlü genişlemiştir: *-(y)UmA- > -(y)ImA- > -(y)AmA-*. Eski Anadolu Türkçesi devresinin başlangıcından sonuna kadar *u-* yardımcı fiilinin izini taşımakta olan bu üç aşama sahaya ait hemen her eserde karışık olarak yer almıştır. Dolayısıyla bu üç aşamayı, kullanıldığı devirler ve eserler bakımından bir tarih sırasına sokmaya imkân yoktur. Bugün karşımıza çıkan bu durumda, şüphesiz, en önemli sebep: telif tarihleri ne olursa olsun şu an elimizdeki eserlerin genellikle müstensihler elinden çıkan kopya nüshalar olmalarıdır. Ama derlediğimiz malzemenen hareketle Eski Anadolu Türkçesi için şunu rahatlıkla söylemek mümkündür: Bu tarihi lehçede yeterlik fiilleri dudak uyumu bakımından, büyük bir ilerleme yolundadır.

Anahtar Kelimeler: Eski Anadolu Türkçesi, Oğuz grubu yazı dilleri, yeterlik fiili, biçim bilimsel sesbilim, ana fiili yardımcı fiile bağlayan ünlü zarf-fiil ekleri.

THE CASE OF PHONETICS OF POTENTIAL VERBS IN THE OLD ANATOLIAN TURKISH

ABSTRACT

In the Old Turkish, *u-* is the auxiliary verb corresponding to positive and negative adequacy verb in common after the verbal-adverbs made by vowels. In the Old Anatolian Turkish, *bil-* is absolutely in the case of "power" and "probability" verb of positive phrases. Although more than one forms of potential verb are used for the negative phrases, the dominant form is old *u-ma-*, which is in fusion with the vowel verbal-adverb affix before itself. As a result of contraction, in the negative potential verb verb taking the form of *-(y) A/U/I u-ma->-(y) UmA-*, the round vowel first has become flat then broad as parallel to

* Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. El-mek: osmanyildiz@hotmail.com

the development of labial harmony: $-(y)UmA- > -(y)ImA- > (y)AmA-$. Bearing the trace of the auxiliary verb *u-* from the beginning to the end of the phase of Old Anatolian Turkish, the related three phases take place as mixed in almost all works belonging to the field. For this reason, it is impossible to classify chronologically in terms of period and work. The most important reason for this is undoubtedly the fact that the present works are generally the copies by copyists whatever the publishing time is. However, depending on the materials compiled, it is certainly possible for the Old Anatolian Turkish to say that the potential verbs in this dialect are in big progress in terms of labial harmony.

Key-words: Old Anatolian Turkish, written languages of Oghuz group, potential verb, morphophonology, vowel verbal-adverb affixes binding the main verb to the auxiliary verb.

Ø. Konuyu ele alış nedeni:

Yeterlik fiilleri, genel itibarıyla, ya bir oluş ve kılışı gerçekleştirme güç ve yeterliğini yani ‘yapabilme iktidarını’ yahut da bir oluş ve kılışın gerçekleşme olasılığının (imkân ve ihtimalinin) bulunduğunu gösterir. Türkiye Türkçesinde $-(y)A\ bil- \neq -(y)AmA- \sim -(y)AmI-$ şekillerinde gördüğümüz bu tasvir fiilleri, Köktürk metinlerinden itibaren dil bilimsel işlevlerini¹ muhafaza etmektedirler. Ancak bu tasvir fiilleri geçmişten günümüze kendilerini teşkil eden unsurları bakımından çok büyük değişimler geçirmişlerdir. Eski Türkçe devresinde olumlu ve olumsuz yeterlik fiili için *u-* yardımcı fiili kullanılırken bu fiil, Orta Türkçe devresinde unutulmaya yüz tutmuş ve yerini *bil-* yardımcı fiiline bırakmıştır. Yine aynı devrede *bil-* ile birlikte *al-* yardımcı fiili de eski metinlerimizde görülmeye başlanmıştır; Çağatay Türkçesiyle birlikte *al-* fiili, Oğuz Türkçesi dışındaki Türk dilinin yeterlik fiillerini meydana getiren esas yardımcı fiil olmuştur.

Eski Anadolu Türkçesine gelince, yeterlik fiillerinin yapısı karışık bir seyir izlemiştir. Bu sahada olumlu yeterlikte *bil-* yardımcı fiili kullanılırken olumsuz yeterlikte ise, genellikle, Eski Türkçe devresindeki *u-* yardımcı fiiliyle meydana getirilen eski şekil varlığını sürdürmüştür.

Yeterlik fiillerindeki yardımcı fiiller gibi zarf-fiiller de Türk dilinin tarihî gelişim süreci içerisinde önemli değişikliklere uğramışlardır. Eski Anadolu Türkçesi dışındaki Orta Türkçe lehçelerinde olumlu ve olumsuz yeterlikte başlangıçta $-(y)A$, $-(y)U$ ve $-(y)I$ zarf-fiilleri kullanılırken, daha sonraları özellikle Çağatay Türkçesinde ünsüzle biten fiillere $-A$, ünlüyle biten fiillere de $-y$ zarf-fiilleri getirilir olmuştur.

Eski Anadolu Türkçesinde ise olumlu ifadelerdeki *bil-* tasvir fiilinin öncesinde bulunan zarf-fiil ekleri $-(y)A$, $-(y)U$ ve $-(y)I$ şekillerindedir. Bu sahadaki olumsuz yeterlik fiillerinde geçişme hadisesi cereyan etmiş ve zarf-fiil ekleri *u-* yardımcı fiiliyle kaynaşmışlardır.

Kısaca anlatmaya çalıştığımız yeterlik ifadesinin tarihî gelişimi ve bilhassa Türkiye Türkçesindeki durum ile mukayesesine üzerine Zeynep Korkmaz’ın *Türkiye Türkçesinde “iktidar” ve “imkân” gösteren yardımcı fiiller ve gelişmeleri* (TDAY-B 1959, s. 107-124) başlıklı çok değerli bir makalesi vardır. Yine aynı konuda Nesrin Bayraktar’ın *Türkçede Fiilimsiler* (TDK Yayınları, Ankara 2004, s. 279-292) adlı kitabında gayet doyurucu bilgiler bulunmaktadır.

Biz burada gerek yukarıda adlarını belirttiğimiz yayınlar gerekse Eski Anadolu Türkçesi üzerine yapılmış çalışmalarda yeterkadar aydınlatılmadığını düşündüğümüz sahaya ait yeterlik fiillerinin *biçimsel sesbilimi* üzerinde duracağız. Yazımızda özellikle Eski Anadolu Türkçesi

¹ Bu konuda bk. Funda Kara, ““Bil-” Tasvir Fiilinin İşlevleri”, *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 6/1 Winter 2011, p. 1381-1397.

devresinde kullanılmış olan yeterlik fiili şekillerinin gelişimi ve bunların fiillere getirilmesinde belirli bir kuralın olup olmadığı sorgulanacaktır. Konuya ilişkin değerlendirmeler, bu sahada yazılmış birçok eserin taranmasıyla elde ettiğimiz bilgilere dayalı olarak istatistikî bir surette belirtilecek ve bu hususta genel eğilimlerin belirlenmesine gayret edilecektir.

1. Morfemlerin Dağılımı ve Uyum Durumu:

1.1. Olumlu Yeterlik Fiilleri:

Morfem	-(y)Ubil-				-(y)Ibil-				-(y)Abil-	
	TH		ÇH		TH		ÇH		TH	ÇH
Uyum Durumu	+	x	+	x	+	x	+	x	+	+
ESERLER	KEM	-	-	-	-	-	-	1	-	-
	YZ	-	-	-	1	-	-	-	-	-
	SVTM	-	-	-	-	-	-	-	1	-
	YED	7	-	-	4	5	-	2	1	9
	G	-	-	-	1	-	-	-	-	4
	ADD	-	-	-	-	-	-	-	-	2
	GM	-	-	-	2	-	2	-	-	9
	SN	-	-	-	5	13	9	6	-	3
	KBD	-	-	-	-	1	-	4	-	21
	DK	-	-	-	-	-	-	-	-	2
	KM	-	1	-	2	1	-	-	-	8
	MF	-	-	-	-	1	-	-	-	2
	MT	-	-	-	1	1	-	1	2	2
	KG	-	-	-	3	1	-	-	-	1
	KY	-	-	-	-	-	-	-	-	-
KT	-	-	-	-	-	-	4	-	3	
TM	-	-	-	-	-	-	-	-	1	

Morfem	-(y)Ubil-				-(y)Ibil-				-(y)Abil-	
	TH		ÇH		TH		ÇH		TH	ÇH
Uyum Durumu	+	x	+	x	+	x	+	x	+	+
	7	1	-	19	23	11	17	4	68	7
	%87,5	%12,5	-	%100	%67,65	%32,35	%80,95	%19,05	%100	%100
Hece Durumuna Göre Kullanım	8		19		34		21		68	7
	%29,63		%70,37		%61,82		%38,18		%90,7	%9,3
Morfemin Kullanımı	27				55				75	
	%17,3				%35,25				%47,45	
Toplam Kullanım	157									

1.2. Olumsuz Yeterlik Fiilleri:

MorfeM	-(y)U						-(y)I						-(y)A				
	...mA-		...bilme-		...bilme-		...mA-		...bilme-		...bilme-		...mA-		-emme		
Hece Durumu	TH	ÇH	TH	ÇH	TH	ÇH	TH	ÇH	TH	ÇH	TH	ÇH	TH	ÇH	TH	ÇH	
Uyum Durumu	+	x	+	x	x	x	+	x	+	x	+	x	+	+	+	+	
ESERLER	KEM	-	-	-	-	-	-	1	2	-	-	-	-	2	-	-	-
	Ç	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
	HDM	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-
	YZ	-	-	-	-	-	-	3	1	-	-	-	-	8	1	-	-
	SVTM	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5	-	-	-
	YED	1	-	-	-	-	1	21	19	8	3	-	-	49	13	-	1
	G	-	6	-	5	-	-	18	11	11	4	-	-	82	2	1	-
	ND	-	-	-	-	1	-	1	1	-	-	-	-	40	2	5	-
	ADD	-	-	-	-	-	-	4	7	5	-	-	-	10	1	-	-
	GM	-	1	-	-	-	-	23	13	8	1	-	-	26	-	1	-
	SN	-	1	1	-	-	-	33	47	16	12	1	-	30	-	-	-
	KBD	-	4	-	1	-	-	140	125	57	13	-	1	52	5	-	-
	DK	-	-	-	-	-	-	18	7	-	7	-	-	17	2	14	-
	KM	-	-	-	-	-	-	-	2	3	1	-	-	8	-	-	-
	MF	-	-	-	1	-	-	3	5	7	-	-	-	5	-	-	-
	MT	1	-	-	-	-	-	1	2	2	1	-	-	8	1	-	-
	KG	-	2	-	1	-	-	4	1	3	1	-	-	4	1	3	-
KY	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	6	2	-	-	
KT	-	-	-	-	-	-	1	3	4	-	-	-	5	1	1	-	
TM	-	-	-	-	-	-	1	2	1	1	-	-	3	4	-	-	

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/4, Fall, 2012

Morfem	-(y)U(bil)mA-				-(y)I(bil)mA-				-(y)A(bil)mA-	
	TH		ÇH		TH		ÇH		TH	ÇH
Uyum Durumu	+	x	+	x	+	x	+	x	+	x
	3	15	1	9	273	441	127	44	384	31
	%16,7	%83,3	%10	%90	%38,25	%61,75	%74,55	%25,45	%100	%100
Hece Durumuna Göre Kullanım	18		10		714		171		387	35
	%64,3		%35,7		%80,67		%19,33		%91,7	%8,3
Morfemin Kullanımı	28				885				422	
	%2,1				%66,3				%31,6	
Toplam Kullanım	1335									

TH: Tek heceli fiiller, **ÇH:** Çok heceli fiiller, +: Uyuma dâhil, x: Uyum dışı.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/4, Fall, 2012

2. Zarf-fiil Eklerinin Fiillere Göre Kullanılışı:

2.1. Sürekli Aynı Zarf-fiil Ekini Alan Fiiller:

2.1.1. Olumlularda Sürekli Aynı Zarf-fiil Ekini Alan Fiiller:

2.1.1.1. Tek Heceli Fiiller:

Fiil	-(y)Ibil-	-(y)Abil-
ağ-	1	-
çal-	-	2
çık- (krş. çıh-)	1	-
dart- (krş. tart-)	-	1
dil-	-	1
er- (krş. ir-)	-	1
eş-	-	1
iç-	-	1
il-	-	1
it- "itmek"	-	6
nit-	-	1
sev-	-	1
sil-	-	1
sür-	-	1
şey-	-	1
tut- (krş. dut-)	-	1
uç-	-	1
yap-	-	1
yığ-	-	1
yıl-	-	1
yüz-	-	1

2.1.1.2. Çok Heceli Fiiller:

Fiil	-(y)Ubil-	-(y)Ibil-	-(y)Abil-
ayır-	-	1	-
bağla-	1	-	-
barış-	-	1	-
bekle-	1	-	-
benzet-	-	1	-
boguzla-	1	-	-
degir-	-	-	1
dölen-	-	1	-
düket-	-	1	-
gizlen-	1	-	-
götür-	-	1	-
inan-	-	1	-
kurtar-	-	-	1
kurtul- (krş. kurtıl-)	-	-	1
oñalt-	-	-	1
öldür-	-	1	-
sakla- (krş. sahla-)	1	-	-
saklan-	-	1	-
ulaş-	1	-	-

2.1.2. Olumsuzlarda Sürekli Aynı Zarf-fiil Ekini Alan Fiiller:**2.1.2.1. Tek Heceli Fiiller:**

Fiil	-(y)ImA-	-(y)AmA-	-(y)Abilme-
ağ-	-	1	-
at-	1	-	-
bak- (krş. bağ-)	-	2	-
ban-	-	1	-
bas-	-	2	-
bin-	-	1	1
çığ- (krş. çık-)	1	-	-
çık- (krş. çığ-)	-	6	-
dart- (krş. tart-)	-	2	-
dê- (krş. di-)	-	1	-
dın-	-	1	-
dil-	-	3	-
doy- (krş. toy-)	-	4	-
dön-	-	2	6
düş-	-	1	-
êt- (krş. it- “itmek”)	-	1	-
giç- (krş. geç-)	-	1	-
gön-	1	-	-
ır-	-	1	-
iç-	-	5	-
ilt-	-	4	-
in-	-	4	-
it- “itmek”	-	7	-
kal-	3	-	-
kalğ-	-	1	-
kan-	1	-	-
kes-	-	-	1
kıy-	-	8	2
kon-	1	-	-
köy-	1	-	-
kuç-	-	1	-
on-	-	1	-
ög-	-	-	1
ört-	-	1	-
sanç-	1	-	-
sev-	-	2	-
sığ-	-	2	-
sıy-	1	-	-
soy-	-	1	-
sök-	-	2	-
süs-	-	1	-
tart- (krş. dart)	1	-	-
tit-	-	1	-
toz-	1	-	-
tut- (krş. dut-)	-	4	1
tuy-	-	1	-
uç-	-	3	-
ut-	-	1	-
yağ-	-	1	-
yan-	-	1	-
yar-	-	3	-
yen- (krş. yeğ- ~ yiğ-)	-	1	-
yeğ- (krş. yen- ~ yiğ-)	3	-	-
yığ-	-	-	1

Turkish Studies

yık-	-	1	-
yi-	-	1	1
yit-	-	1	-
yor-	-	1	1
yut-	1	-	-
yüz-	-	4	1

2.1.2.2. Çok Heceli Fiiller:

Fiil	-(y)UmA-	-(y)ImA-	-(y)Ibilme-	-(y)AmA-
aht-	-	1	-	-
alda-	-	1	-	-
aşdur-	-	1	-	-
aşlat-	-	1	-	-
arıt-	-	-	-	1
apar-	-	1	-	-
artur-	-	1	-	-
aşur-	-	1	-	-
avla-	-	1	-	-
ayıl-	-	-	-	1
ayır-	-	1	-	-
becer-	-	-	1	-
benzet-	-	6	-	-
bildür-	-	1	-	-
bile-	1	-	-	-
biş-	-	1	-	-
birik-	-	1	-	-
bitür-	-	1	-	-
böge-	-	1	-	-
buluş-	-	2	-	-
çıkart-	-	3	-	-
değür-	-	1	-	-
depre-	-	2	-	-
dile-	-	1	-	-
dişlen-	-	1	-	-
diril-	-	2	-	-
dirşür-	-	2	-	-
dölen-	-	1	-	-
dönder- (krş. döndür-)	-	2	-	-
egle-	-	1	-	-
erit-	-	-	-	1
görin-	-	1	-	-
göşder- (krş. göşter-)	-	1	-	-
göşter- (krş. göşder-)	-	3	-	-
götür-	-	2	-	-
güven-	-	1	-	-
mandur-	-	1	-	-
ıran-	-	1	-	-
inan-	-	2	-	-
indür-	-	1	-	-
irgür-	-	1	-	-
karar-	-	1	-	-
kaşın-	-	1	-	-
kavşur-	-	1	-	-
kay(t)k-	-	1	-	-
kesdür-	-	-	-	1

Turkish Studies

kımrat-	-	1	-	-
kızart-	-	2	-	-
konakla-	-	-	-	1
korkut-	-	1	-	-
kurtar-	-	1	-	-
oyna-	-	5	-	-
öğren-	-	2	-	-
öldür-	-	2	-	-
öğret-	-	-	-	1
sakla- (krş. saħla-)	-	1	-	-
saklan-	-	1	-	-
söyündür-	-	-	-	2
suvar-	-	1	-	-
tolaş-	-	1	-	-
turış-	-	2	-	-
uçur-	-	1	-	-
ulaş-	-	1	-	-
üleş-	-	1	-	-
yara-	-	1	-	-
yören-	-	1	-	-
yöri- (krş. yüri-)	-	1	-	-
yüri- (krş. yöri-)	-	1	-	-

2.2. Zarf-fiil Eklerinin Nöbetleşmeli Kullanıldığı Fiiller:

2.2.1. Olumlu Yeterlik Fiilleri:

-(y)U ~ -(y)I ~ -(y)A

Tek Heceli Fiiller

Fiiller / Morfem	-(y)Ubil-	-(y)Ibil-	-(y)Abil-	Toplam
ol-	7 (%41,2)	7 (%41,2)	3 (%17,6)	17

-(y)U ~ -(y)A

Tek Heceli Fiiller

Fiiller / Morfem	-(y)Ubil-	-(y)Abil-	Toplam
gel-	1 (%33,3)	2 (%66,7)	3

Çok Heceli Fiiller

Fiil / Morfem	-(y)Ubil-	-(y)Abil-	Toplam
okı-	1 (%50)	1 (%50)	2
söyle-	1 (%50)	1 (%50)	2

Turkish Studies

-(y)U ~ (y)I**Çok Heceli Fiiller**

Fiil / Morfem	-(y)Ubil-	-(y)Ibil-	Toplam
ağla-	1 (%50)	1 (%50)	2
başar-	1 (%16,7)	5 (%83,3)	6
gizle-	2 (%66,7)	1 (%33,3)	3
sağla- (krş. sakla-)	1 (%50)	1 (%50)	2

-(y)I ~ -(y)A**Tek Heceli Fiiller**

Fiiller / Morfem	-(y)Ibil-	-(y)Abil-	Toplam
düz-	1 (%33,3)	2 (%66,7)	3
eyt-	4 (66,7)	2 (%33,3)	6
gör-	2 (%25)	6 (%75)	8
ir- (krş. er-)	2 (%66,7)	1 (%33,3)	3
it- "et-" (krş. êt-)	3 (%27,3)	8 (%72,7)	11
var-	4 (%80)	1 (%20)	5

Çok Heceli Fiiller

Fiil / Morfem	-(y)Ibil-	-(y)Abil-	Toplam
getür-	2 (%66,7)	1 (%33,3)	3

Turkish Studies

2.2.2. Olumsuz Yeterlik Fiilleri:**-(y)U ~ -(y)I ~ -(y)A****Tek Heceli Fiiller**

Fiil / Morfem	-(y)U		-(y)I		-(y)A		Toplam	Oran		
	...mA-	...bilme-	...mA-	...bilme-	...mA-	...bilme-		-(y)U	-(y)I	-(y)A
al-	1	-	29	-	5	1	36	%2,8	%80,5	%16,7
bil-	6	-	84	-	10	-	100	%6	%84	%10
bul-	1	-	103	-	9	-	113	%0,9	%91,1	%8
di- (krş. dè-)	5	1	29	1	9	1	46	%13	%65,2	%21,8
eyt-	1	-	8	-	5	-	14	%7,1	%57,2	%35,7
kıl-	1	-	16	-	1	-	18	%5,6	%88,8	%5,6
ol-	1	-	42	-	16	-	59	%1,7	%71,2	%27,1
tur- (krş. dur)	1	-	9	-	5	-	15	%6,7	%60	%33,3

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
 Volume 7/4, Fall, 2012

Çok Heceli Fiiller

Fiil / Morfem	-(y)UmA-	-(y)ImA-	-(y)AmA-	Toplam
anla-	2 (%16,7)	9 (%75)	1 (%8,3)	12
söyle-	2 (%22,2)	5 (%55,6)	2 (%22,2)	9

-(y)U ~ -(y)I Çok Heceli Fiiller

Fiil / Morfem	-(y)UmA-	-(y)ImA-	Toplam
beğze-	1 (%33,3)	2 (%66,7)	3
işle-	1 (%50)	1 (%50)	2
otur-	1 (%50)	1 (%50)	2

-(y)U ~ -(y)A Çok Heceli Fiillerde

Fiil / Morfem	-(y)UmA-	-(y)Ubilme-	-(y)AmA-	Toplam	Oran	
					-(y)U	-(y)A
okı-	1	1	2	4	%50	%50

-(y)I ~ -(y)A
Tek Heceli Füller

Fiil / Morfem	-(y)I		-(y)A			Toplam	Oran	
	...mA-	...bilme-	...mA-	...bilme-	-emme-		-(y)I	-(y)A
aç-	1	-	10	-	-	11	%9,1	%90,9
bağ- (krş. bak-)	5	-	1	-	-	6	%83,3	%16,7
çek-	2	-	1	-	-	3	%66,7	%33,3
dir-	1	-	5	2	-	8	%12,5	%87,5
döy-	25	-	7	-	-	32	%78,1	%21,9
dur- (krş. tur-)	2	-	1	-	-	3	%66,7	%33,3
dut- (krş. tut-)	1	-	2	1	-	4	%25	%75
geç- (krş. giç-)	2	-	10	-	1	13	%15,4	%84,6
gel-	25	-	2	-	-	27	%92,6	%7,4
gir-	1	-	5	-	-	6	%16,7	%83,3
git-	1	-	11	-	-	12	%8,3	%91,7
gör-	38	-	40	1	-	79	%48,1	%51,9
ir- (krş. er-)	12	-	39	-	-	51	%23,5	%76,5
it- "et-" (krş. ét-)	14	-	34	1	-	49	%29,8	%70,2
koy-	5	-	5	-	-	10	%50	%50
saç-	1	-	1	-	-	2	%50	%50
say-	1	-	1	-	-	2	%50	%50
seç-	3	-	6	-	-	9	%33,3	%66,7
sor-	2	-	1	-	-	3	%66,7	%33,3
toy- (krş. doy-)	1	-	1	-	-	2	%50	%50
ur-	13	-	1	-	-	14	%92,85	%7,15
var-	11	-	4	1	-	16	%68,75	%31,25
vir-	9	-	3	1	-	13	%69,2	%30,8
yaz-	3	-	7	-	-	10	%30	%70
yiğ- (krş. yen--yeğ-)	2	-	7	-	-	9	%22,2	%77,8
yu-	1	1	2	-	-	4	%50	%50

Çok Heceli Fiiller

Fiil / Morfem	-(y)ImA-	-(y)AmA-	Toplam
ayrıl-	8 (%88,9)	1 (%11,1)	9
başar-	8 (%72,7)	3 (%27,3)	11
divşür-	2 (%66,7)	1 (%33,3)	3
döndür- (krş. dönder-)	4 (%66,7)	2 (%33,3)	6
eglen-	5 (%83,3)	1 (%16,7)	6
eyle-	8 (%80)	2 (%20)	10
gider-	3 (%75)	1 (%25)	4
gizle-	3 (%75)	1 (%25)	4
içür-	1 (%50)	1 (%50)	2
ilet-	1 (%50)	1 (%50)	2
iriş-	2 (%50)	2 (%50)	4
işit-	3 (%75)	1 (%25)	4
katlan-	13 (%86,7)	2 (%13,3)	15
kurtıl- (krş. kurtul-)	1 (%50)	1 (%50)	2
toğur-	1 (%50)	1 (%50)	2
yitür-	2 (%66,7)	1 (%33,3)	3

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/4, Fall, 2012

3. DEĞERLENDİRMELER:

Yukarıdaki tablolarda ortaya konan istatistikî bilgileri şöyle yorumlayıp bir sonuca bağlayabiliriz:

3.1. Eski Anadolu Türkçesi, bütün Orta Türkçe lehçeleri gibi olumlu yeterlikte *bil-* yardımcı fiilini tercih ederken olumsuz yeterlikte Karahanlı Türkçesiyle birlikte daha çok eski *u-* *ma-* şeklini kullanmayı sürdürür².

3.2. Eski Anadolu Türkçesinde, genellikle, yeterlik fiilinin olumlusu için tek heceli fiillerde *-(y)A bil-*, çok heceli fiillerde *-(y)I bil-* morfemleri kullanılır. *-(y)U bil-* morfemi tek heceli fiillere hemen hemen hiç getirilmez.

Yeterlik fiilinin olumsuzunda birçok morfem kullanılır: *-(y)UmA-*, *-(y)ImA-*, *-(y)AmA-*, *-(y)U bilme-*, *-(y)I bilme-*, *-(y)A bilme-*, *-emme*³. Ancak bunlar içerisinde sahayı en iyi yansıtan şekiller, Eski Türkçedeki *u-* fiilinin ekleşmiş olduğu *-(y)UmA-*, *-(y)ImA-* ve *-(y)AmA-* morfemleridir. Diğer morfemler, Eski Anadolu Türkçesiyle yazılmış hemen her eserde görülebilen ikincil şekillerdir. Bu birden çok morfemin karışık olarak yan yana kullanılıyor olması, söz konusu lehçenin yürürlükte olduğu dönemde henüz bir diyalekt ayrışmasının yaşanmadığını göstermesi bakımından önemlidir.

Bilindiği üzere, daha sonraları ayrı bir mecrada varlığını sürdürecektir olan Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerinde yeterlik fiilinin olumsuzu *bil-me-* fiiliyle yapılmaktadır.

Azeri sahasının ilk temsilcilerinden *Seyyid Nesimî* ve *Kadı Burhaneddin*'in dilinde yeterlik fiili şekilleri diğer Anadolu sahası ediplerinden farklı değildir. XV-XVI. yüzyıllarda Azeri sahasında yazıya geçirilen *Dede Korkut* hikâyelerinde *u-ma-*'lı şekillere kıyasla *bil-me-*'li şekiller sayıca biraz artmıştır; ancak yine de *u-ma-*'tan gelen şekiller daha ağırlıklıdır. Söz gelişi *Nesimî Divanı*'nda yeterlik fiillerinin olumsuzu için *-(y)AmA-* kırk üç (43) örnekte, *-(y)e bilme-* beş (5) örnekte, *-ImA-* iki (2) ve *-yü bilme-* bir (1) örnekte geçmektedir. Aynı dil bilgisel ögenin *Kadı Burhaneddin Divanı* ve *Dede Korkut Hikâyeleri*'ndeki kullanımı şöyledir:

Kadı Burhaneddin Divanı:

-(y)ImA- üç yüz otuz dört (334) örnek

-(y)AmA- elli yedi (57) örnek

-yüme beş (5) örnek

-yı bilme- bir (1) örnek

Dede Korkut Hikâyeleri:

-ImA- otuz iki (32) örnek

-AmA- on dokuz (19) örnek

-(y)A bilme- on dört (14) örnek

-i bilme- bir (1) örnek.

3.3. Eski Anadolu Türkçesi için karakteristik olan olumsuz yeterlik şekilleri, *geçişme* ve *ünlü benzeşmeleri* sonucunda üç aşamada ortaya çıkmıştır: *-(y)U u-ma-* ~ *-(y)A u-ma-* > *-(y)UmA-* > *-(y)ImA-* > *-(y)AmA-*.

² Bk. Ahmet B. Ercilasun, *Kutadgu Bilig Grameri -Fiil-*, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara 1984, s. 155-158; Nesrin Bayraktar, *Türkçede Fiilimsiler*, TDK Yayınları, Ankara 2004, s. 279-293.

³ Azeri sahasına ait bir dil özelliğidir. Eski *u-* "muktedir olmak" fiilinin olumsuzu ile asıl fiilin zarf-fiil şeklinin geçişi sonucu başlangıçta olumsuz yeterlik fiilinin ünlülerinde uzunluk oluşmuştur. Bu uzun ünlüler normalleşince, ekteki *m* ünsüzü ikizleşmiştir. Bk. Muharrem Ergin, *Azeri Türkçesi*, Ebru Yayınları, İstanbul 1981, s. 115.

Geçişme hadisesinde, genellikle, yan yana gelen ünlülerden *açıklık derecesi* yüksek olan baskın ünlü ayakta kalır. Birinci aşamada olumsuzluk ekinden önce *A* yerine *U*'nun gelmesi, şüphesiz, *u-* fiilinin daha ekleşmemesi ile ilgili olmalıdır. İşlevleri hissedilmez hâle gelen *u-* fiili, kendisinden önceki ünlü zarf-fiil ekleriyle kaynaşmak suretiyle ekleşmiştir⁴.

3.4. Eski Anadolu Türkçesinde yeterlik fiillerinin teşkilinde görev alan zarf-fiillerin kullanımı belirli bir kural dâhilindedir, denilebilir. Ana fiillerin tek veya çok heceli olması bağlayıcı zarf-fiillerin türünü değiştirebilmektedir. Hangi fiillere hangi zarf-fiilin bağlanacağı, bazen sürekli bazen de nöbetleşmeli bir şekilde gerçekleşir.

Olumlu ifadelerde tek heceli fiillere, genellikle, *-(y)A*, çok heceli fiillere *-(y)I* zarf-fiilleri getirilir. Tek heceli fiillerde *-(y)U*, çok heceli fiillerde *-(y)A* ekleri nadiren kullanılır. Bu eğilimi, geniş zaman eklerinde de görmekteyiz. Bilindiği gibi Türkçede geniş zaman ekleri, ekseriyetle, ünsüzle biten tek heceli fiillere *-Ar*, ünsüzle biten çok heceli fiillere de *-Iar* şekillerinde getirilir. Ünlü zarf-fiil ekleri ve geniş zaman ekleri arasındaki bu kullanım paralellliğini, daha asırlar öncesinde *Ebû Hayyan, Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk* adlı eserinde kaydetmiştir⁵.

Olumsuz ifadelerde, genellikle, fiillerin hece sayısı ne olursa olsun en çok *-(y)I* zarf-fiili kullanılmaktadır. Bu eki sırasıyla *-(y)A* ve *-(y)U* zarf-fiilleri izlemektedir. Bu durum, bize Eski Anadolu Türkçesinde *u-ma-*'tan gelen birinci aşamanın geride kaldığını, ikinci aşamanın revaçta olduğunu ancak son aşamaya doğru bir ilerlemenin yaşandığını gösterir.

3.5. Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde yeterlik fiillerinin kuruluşunda bazı fiiller sürekli aynı zarf-fiil eklerini alırlar. Bazı fiiller ise kimi zaman iki kimi zaman üç zarf-fiil ekine nöbetleşmeli olarak bağlanırlar.

Olumlu yeterlikte sürekli aynı zarf-fiil ekleriyle çekimlenen fiiller:

ağ-, *çal-*, *çık-*, *er-*, *eş-*, *il-*, *nit-*, *sil-*, *sür-*, *şes-*, *yap-*, *yıl-*; *bağla-*, *barış-*, *bekle-*, *boguzla-*, *degir-*, *düket-*, *gizlen-*, *kurtul-*, *oñalt-*.

Olumsuz yeterlikte sürekli aynı zarf-fiil ekleriyle çekimlenen fiiller:

ağ-, *at-*, *bak-*, *ban-*, *bas-*, *bin-*, *çih-*, *çık-*, *dê-*, *dın-*, *doy-*, *dön-*, *düş-*, *êt-*, *giç-*, *göñ-*, *ır-*, *ilt-*, *in-*, *kal-*, *kah-*, *kan-*, *kes-*, *kıy-*, *kon-*, *köy-*, *kuç-*, *on-*, *ög-*, *ört-*, *sanç-*, *sığ-*, *sıy-*, *soy-*, *sök-*, *süs-*, *tart-*, *tit-*, *toz-*, *tuy-*, *ut-*, *yağ-*, *yan-*, *yar-*, *yen-*, *yeñ-*, *yık-*, *yi-*, *yit-*, *yor-*, *yut-*; *añıt-*, *alda-*, *añışdur-*, *añlat-*, *arıt-*, *apar-*, *artur-*, *aşur-*, *avla-*, *ayıl-*, *becer-*, *bildür-*, *bile-*, *biliş-*, *birik-*, *bitür-*, *böge-*, *buluş-*, *çıkart-*, *değşür-*, *depren-*, *dile-*, *diñlen-*, *diril-*, *dirşür-*, *dönder-*, *egle-*, *erit-*, *göñin-*, *gösder-*, *göster-*, *güven-*, *inandur-*, *ıñran-*, *indür-*, *irgür-*, *karar-*, *kaşın-*, *kavşur-*, *kay(ı)k-*, *kesdür-*, *kımrat-*, *kızart-*, *konakla-*, *korkut-*, *oyna-*, *öğren-*, *öñer-*, *söyündür-*, *suvar-*, *tolaş-*, *turış-*, *uçur-*, *üleş-*, *yara-*, *yören-*, *yöri-*, *yüri-*.

Hem olumlu hem olumsuz yeterlikte sürekli aynı zarf-fiil ekleriyle çekimlenen fiiller:

dart-, *dil-*, *iç-*, *it-* “*itmek*”, *sev-*, *tut-*, *uç-*, *yığ-*, *yüz-*; *ayır-*, *beñzet-*, *dölen-*, *götür-*, *inan-*, *kurtar-*, *öldür-*, *sakla-*, *saklan-*, *ulaş-*.

Olumlu yeterlikte zarf-fiil eklerini nöbetleşmeli olarak alan fiiller:

düz-, *gel-*, *gör-*; *getür-*, *sağla-*.

⁴ Bk. Zeynep Korkmaz, “Türkiye Türkçesinde ‘İktidar’ ve ‘İmkân’ Gösteren Yardımcı Fiiller ve Gelişmeleri”, *TDAY-B* 1959, s. 109-115.

⁵ Bk. Ahmet B. Ercilasun, *Kutadgu Bilig –Fül-*, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara 1984, s. 181 ve dipnot: 110; Tahir N. Gencan, “Türkçe’de Geniş Zaman Kipi”, *I. Milletler Arası Türkoloji Kongresi, Tebliğler*, İstanbul 1979, s. 451-456; Gürer Gülsevin, *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, TDK Yayınları, Ankara 1997, s. 130.

Olumsuz yeterlikte zarf-fiil eklerini nöbetleşmeli olarak alan fiiller:

aç-, al-, bah-, bil-, bul-, çek-, di-, dir-, döy-, dur-, dut-, geç-, gel-, gir-, git-, gör-, kul-, koy-, saç-, say-, seç-, sor-, toy-, tur-, ur-, vir-, yaz-, yiğ-, yu-; ayrıl-, başar-, beñze-, divşür-, döndür-, eglen-, eyle-, gider-, içür-, ilet-, iriş-, işit-, işle-, katlan-, kurtıl-, otur-, toğur-, yitür-.

Hem olumlu hem olumsuz yeterlikte zarf-fiil eklerini nöbetleşmeli olarak alan fiiller:

eyt-, ir-, it- “etmek”, ol-, var-; aňla-, başar-, gizle-, okı-, söyle-.

3.6. Olumlu yeterlik fiillerinde zarf-fiil ekleri genellikle dudak uyumuna tabidir. Eski Anadolu Türkçesiyle yazılmış taradığımız metinlerde toplam yüz elli yedi (157) örnekten yüz yirmi iki (122) tanesi uyumlu, otuz beş (35) tanesi uyumsuzdur.

Olumsuz yeterlik fiillerinde ise zarf-fiil eklerinin uyum durumu biraz karışıktır. Yine de uyumlu olan örneklerin sayısı uyumsuzlara oranla daha fazladır. Sayılarla ifade etmek gerekirse, toplam bin üç yüz otuz beş (1335) örnekten sekiz yüz altmış altı (866) tanesi uyumlu, beş yüz dokuz (509) tanesi uyumsuzdur. *-mA-* eki ve *bilme-* fiilinin önündeki *-(y)A*, [dört yüz yirmi iki (422) yerde geçmektedir.] her şartta dudak uyumuna tabidir. *-(y)I*, sekiz yüz seksen beş (885) örnekten dört yüz seksen beş (485) tanesinde uyumsuz, dört yüz (400) tanesinde uyumludur. En az kullanılan *-(y)U* ise, yirmi sekiz (28) örnekten yirmi dört (24) tanesinde uyumsuz, dört (4) tanesinde uyumludur.

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde yeterlik fiili morfepleri ve onların dudak uyumu bakımından gelişimlerini takip edebilmek imkânı yok gibidir. Çünkü günümüze ulaşan sahaya ait metinler, geneli itibarıyla müellif hattı değil telif tarihlerinden çok sonra kopya edilmiş nüshalardır. Örneğin *Seyyid Nesimî*'nin XIV. yüzyılda yaşamış olduğu kabul edilir. Ancak onun *Türkçe Divan*'ının elimizdeki en eski nüshası olan Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi nüshası 874/1469-1470 tarihinde istinsah edilmiştir⁶. Bu eserde yeterlik fiilinin olumsuzu için *-yü bilme-*, *-(y)e bilme-*, *-ImA-* ve *-(y)AmA-* morfepleri karışık olarak kullanılmıştır. Şimdi eserdeki bu morfeplere bakarak bunlardan hangisinin *Seyyid Nesimî*'ye hangisinin eserin müstensihine ait dil özellikleri olduğunu kestirebilmemiz mümkün değildir. Müstensihlerin elinden çıkan kopya nüshalar kopya edildikleri dönemin mahsulleridir ve müelliflerin dil özellikleri bu eserlerde doğal olarak az veya çok değişikliğe uğramıştır.

3.7. Yeterlik fiilinin olumlu şekli Eski Anadolu Türkçesinde olduğu gibi bu lehçenin bugünkü temsilcileri olan *Türkiye Türkçesi*, *Azerbaycan Türkçesi*, *Türkmen Türkçesi* ve *Gagavuz Türkçesinde* de *bil-* yardımcı fiili ile yapılır. Eski Anadolu Türkçesinde olumlu yeterlikte kullanılan zarf-fiil eklerinden *-(y)U* ve *-(y)I* zamanla unutulmuş ve bu eklerin görevini çağdaş Oğuz grubu yazı dillerinde tek başına *-(y)A* zarf-fiil eki üstlenmiştir. Ancak Türkmen Türkçesinde olumlu yeterlikte ana fiili yardımcı fiile bağlayan ek Eski Anadolu Türkçesinde bu görevde hiç kullanılmayan *-(I)p* zarf-fiilidir:

gelebilirim (TT, GT)

gele bilerem (AT)

gelip bilerin

başlayabiliyorum (TT) başlabilerim (GT)

başlaya bilirem (AT)

⁶ Hüseyin Ayan, *Nesimî*, I, TDK Yayınları, Ankara 2002, s. 108.

başlap bilyärin (TmT)

Çağdaş Oğuz grubu yazı dillerinde, olumsuz yeterlik fiili iki farklı şekil ile karşılaşılır. *Türkiye Türkçesi* ve *Gagavuz Türkçesinde*, *-(y)AmA-*, *Azerbaycan Türkçesi* ve *Türkmen Türkçesinde* ise *bilme-* şekli kullanılır:

alamadım (TT, GT)

ala bilmedim (AT)

alıp bilmedim (TmT)

göremedik (TT, GT)

göre bilmedik (AT)

*görüp bilmedik (TmT)*⁷

4. KISALTMALAR:

ADD: Ahmed-i Dâ î Divanı.

Ç: Çarh-nâme.

DK: Dede Korkut.

G: Garib-nâme.

GM: Gülşehrî'nin Mantıku't-Tayr'ı.

HDM: Hoca Dehhanî'nin Manzumeleri.

KBD: Kadı Burhaneddin Divanı.

KEM: Kitâbu Evsâf-ı Mesâcidi'ş-Şerîfe.

KG: Kitâb-ı Gunya.

KM: Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ.

KT: Kabus-nâme Tercümesi.

KY: Erzurumlu Darîr, Kıssa-i Yûsuf.

MF: Miftâhu'l-Ferec.

MT: Marzubân-Nâme Tercümesi.

ND: Nesîmî Divanı.

SN: Süheyl ü Nev-Bahâr.

SVTM: Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri.

TM: Tuhfe-i Murâdî.

YED: Yunus Emre Divanı.

YZ: Yûsuf u Zelîhâ, Şeyyâd Hamza.

⁷ Bk. Ayşe İlker, *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde Fiil*, TDK Yayınları, Ankara 1997, s. 140.

5. KAYNAKÇA

- Ahmed-i Dâ'î Divanı (Metin-Gramer-Tıpkı Basım)*, Hazr. Mehmet Özmen, TDK Yayınları, Ankara 2001.
- Anadolu Türkçesi. (XIII. Asır) Dehhani ve Manzumeleri*, Hazr. Mecdut Mansuroğlu, İstanbul 1947.
- Âşık Paşa, garib-nâme*, I/1, Hazr. Kemal Yavuz, TDK Yayınları, Ankara 2000.
- Nesrin Bayraktar, *Türkçede Fiiimsiler*, TDK Yayınları, Ankara 2004.
- Cemâlî-i Karamanî, Miftâhu'l-Ferec (Dil Özellikleri- Metin-Söz Dizini)*, I, Hazr. Osman Yıldız, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü (Yayımlanmamış) Doktora Tezi, Malatya 1993.
- Çarhname*, Hazr. Mecdut Mansuroğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1956.
- Dede Korkut Kitabı I (Giriş-Metin-Faksimile)*, Hazr. Muharrem Ergin, TDK Yayınları, Ankara 1994.
- Ahmet Bican Ercilasun, *Kutadgu Bilig Grameri -Fiiil-*, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara 1984.
- Muharrem Ergin, *Azeri Türkçesi*, Ebru Yayınları, İstanbul 1981.
- Erzurumlu Darîr, Kıssa-i Yûsuf*, Hazr. Leylâ Karahan, TDK Yayınları, Ankara 1994.
- Tahir N. Gencan, "Türkçe'de Geniş Zaman Kipi", *I. Milletler Arası Türkoloji Kongresi, Tebliğler*, İstanbul 1979, s. 451-456.
- Gürer Gülsevin, *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, TDK Yayınları, Ankara 1997.
- Ayşe İlker, *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde Fiiil*, TDK Yayınları, Ankara 1997.
- Funda Kara, "'Bil-' Tasvir Fiilinin İşlevleri", *Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 6/1 Winter 2011, p. 1381-1397.
- Kadı Burhaneddin Divanı*, Hazr. Muharrem Ergin, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1980.
- Kitābu Evsāfi Mesācidi'ş-Şerīfe*, Hazr. Hasibe Mazıoğlu, TDK Yayınları, Ankara 1974.
- Kitab-ı Gunya*, Hazr. Muzaffer Akkuş, TDK Yayınları, Ankara 1995.
- Zeynep Korkmaz, "Türkiye Türkçesinde "iktidar" ve "imkân" gösteren yardımcı fiiller ve gelişmeleri", *TDAY-B 1959*, TDK Yayınları, Ankara 1988 (2. baskı), s. 107-124.
- Mantku't-Tayr (Gülşen-nâme)-Metin ve Günümüz Türkçesine Aktarma-*, II, Hazr. Kemal Yavuz, Ankara 2007.
- Mes'ud Bin Ahmed, Süheyl ü Nev-Bahār (İnceleme-Metin-Sözlük)*, Hazr. Cem Dilçin, TDK Yayınları, Ankara 1991.
- Muhammed b. Mahmûd-ı Şirvânî, Tuhfe-i Murâdî, İnceleme-Metin- Dizin*, Hazr. Mustafa Argunşah, TDK Yayınları, Ankara 1999.
- Nesîmî*, I, Hazr. Hüseyin Ayan, TDK Yayınları, Ankara 2002.

-
- Sadru'd-din Şeyhoğlu, Marzubān-Nāme Tercümesi (İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)*, Hazr. Zeynep Korkmaz, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1973.
- Sultan Veledin Türkçe Manzumeleri*, Hazr. Mecdut Mansuroğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1958.
- Şeyhoğlu, Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ (İnceleme-Metin-İndeks)*, Hazr. Kemal Yavuz, TDK Yayınları, Ankara 1991.
- Şeyhoğlu Sadrüddin'in Kabus-nāme Tercümesi (Metin-Sözlük-Dizin-Notlar-Tıpkıbasım)*, Hazr. Enfel Dođan, Mavi Yayınları, İstanbul 2011.
- Yunus Emre Divanı*, II, Hazr. Mustafa Tatçı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.
- Yūsuf u Zelīhā (Destān-ı Yūsuf), Giriş-İnceleme-Metin-Dizinler*, Hazr. Osman YILDIZ, Akçağ Yayınları, Ankara 2008.